

KÓRKEM OBRAZ HÁM ONÍN ESTETIKALÍQ TIYKARLARI

Sayımov Baxtiyar Tursınbaevich

*Qaraqalpaqstan Respublikası Qaraózek rayonu kásip-óner mektebiniń
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı*

Tañirbergenova Gozzal Ótepbergenovna

*Qaraqalpaqstan Respublikası Qaraózek rayonu 28-sanlı mektebiniń
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání oqıtıwshısı*

Annotaciya: Hár qanday kórkem obraz óziniń estetikalıq qásiyetlerine, belgilerine iye boladı. Kórkem obrazdıń estetikalıq qásiyetlerin ashıw ushın estetika túsinigine tallaw jasaw kerek. Estetika ataması áyyemgi grek tilinen alınğan bolıp, sózlik mánisi boyınsha sezim, tuyǵı degendi ańlatadı.

Gilt sózler: Kórkem obraz, sózlik, tallaw jasaw, estetikalıq, kórkemlik, Poetika, N.G.Chernıshevskiy, komediya.

Hár qanday kórkem obraz óziniń estetikalıq qásiyetlerine, belgilerine iye boladı. Kórkem obrazdıń estetikalıq qásiyetlerin ashıw ushın estetika túsinigine tallaw jasaw kerek.

Estetika ataması áyyemgi grek tilinen alınğan bolıp, sózlik mánisi boyınsha sezim, tuyǵı degendi ańlatadı. Terminologiyalıq mánisi boyınsha estetika jámiyettegi hám tábiyattaǵı qubılıslardı, ulıwma sırtqı dúnyanı gózzallıq, kórkemlik nızamları boyınsha úyrenetuǵın ilim. Estetika sonıń ishinde kórkem shıǵarmalardı da gózzallıq, sulıwlıq, kórkemlik, ulıwma estetikalıq kózqaraslardan úyrenedi. Kórkem shıǵarmalardı estetikalıq kózqaraslardan úyreniw áyyemgi dáwirlerde-aq baslanǵan. Mısalı, b.e.sh. antik Gretsiya filosofı Aristotel óziniń «Poetika» degen kitabında kórkem shıǵarmalardı XIX ásirde rus ádebiyatshı-ilimpazları V.G.Belinskiy (1814-1848), N.G.Chernıshevskiy (1828-1889) óz miynetlerinde adamnıń sırtqı ortalıqqa estetikalıq qatnasları tuwralı bahalı oy-pikirler jazıp qaldırdı. Mısalı N.G.Chernıshevskiy «Sırtqı ortalıqqa estetikalıq qatnaslar», «Kóterińkilik hám komediyalıq», V.G.Belinskiy «A.S.Pushkinniń shıǵarmaları», «Poeziyanıń túrlerge bóliniwi» degen miynetlerinde adamnıń sırtqı dúnyaǵa estetikalıq qatnasları nátiyjesinde payda bolatuǵın estetikalıq sezimler kóterińki, gózzal sezimler tuwralı, sonday-aq jerkenishli, túniliw yaki kúlki sezimleri tuwralı tereń oy-pikirler bildiredi. Bul miynetlerde kórkem sóz ustalarınıń qalayınsha estetikalıq sezimlerdi meńgerip, solar arqalı sırtqı ortalıqqa jámiyetke, ondaǵı qubılıslarǵa ózleriniń qatnasların, kózqarasların, basqasha aytqanda ózleriniń ideyaların

beriwı tuwralı keń túrde sóz etiledi. Usınday filosof-alımlardıń kórkem estetikalıq pikirleri tiykarında kórkem shıǵarma hám ondaǵı kórkem obrazlar haqqında ulıwmalasqan pikirler, anıqlamalar júzege keledi.

Kórkem shıǵarmadaǵı oy-pikirler, ideyalar, kóteriletuǵın máseleler- hámmesi kórkem forma arqalı, yaǵnıy kórkem obrazlar arqalı beriledi. Usı kórkem obrazlarǵa shıǵarma avtorınıń oy-pikirleri turmısqa bolǵan kózqarasları sındıriledi. Eger avtordıń aytajaq oy-pikirleri kórkem obrazlar arqalı berilmese, onda olar oy-pikirlerdiń qurǵaq maǵlıwmat-naması, waqıyalardıń qurǵaq bayanlaması bolıp qaladı, kórkem shıǵarma dárejesine kóterilmeydi.

Kórkem shıǵarmanıń eń baslı shárti - bul kórkem obraz jaratıw bolıp esaplanadı.

Hár qanday kórkem obraz estetikalıq sezimler tiykarında jasaladı. Eger de obraz adamda (oqıwshıda, tınlawshıda, kóriwshide) estetikalıq zawıq oyatpasa, onda onı kórkem obraz qatarına jatqarıwǵa bolmaydı. Basqasha aytqanda kórkem obraz adamda súysiniw yamasa túniliw, kóterińki yamasa jerkenishli sezimlerdi, muń-sher yamasa kúlki sezimlerin oyatıwı kerek. Adamda usınday sezimlerdi oyatısa ǵana jazıwshı yaqi shayır dóretken obraz haqıyqıy kórkem obraz dárejesine kóterile aladı. Máselen, shıǵarmada súwretlenip atırǵan waqıyalar yaqi personajlardıń is-háreketleri oqıwshıda estetikalıq sezimler oyata almasa, bári bir olar kórkem obraz bola almaydı. Mısalı, XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń Ernazar biy bassılıǵındaǵı xalıq azatlıq ǵúresi tariyxıy shıǵarmalarda tolıq bayanlangan. Tariyxshı-alım S.Kamalovtıń «XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaqlar» (1968) degen ilimiy miynetinde kóterilistiń baslanıw sebepleri kóplegen ruwxıy tiykarları, jeńiliw sebepleri kóplegen maǵlıwmatlar, dárekler tiykarında tolıq bayanlanadı. Onda kóterilistiń barısı, aqıbetleri faktlar tiykarında tolıq bayanlanadı. Al, usı waqıya Berdaqtıń «Ernazar biy» poemasında pútkilley basqasha beriledi. Onda faktlarǵa, maǵlıwmatlarǵa, dáreklerge qaraǵanda kórkem oy-pikir, yaǵnıy tariyxqa estetikalıq qatnas jasaw basım kórinedi. Shıǵarmada waqıyalar tariyxıy dárekler tiykarında beriledi, biraq olar kórkem súwretlewler, boyawlar, obrazlar arqalı sáwlelenedi.

Estetika kórkem - emotsional sezimlerdi uqsas tiplerge jámlep, hár qıylı estetikalıq kategoriyalarǵa bóledi. Sırtqı dúnyaǵa, sırtqı ortalıqqa, turmısqa, waqıyalarǵa, adamlarǵa estetikalıq (kórkem-emotsional) qatnas jasawdıń nátiyjesinde sulıw, súykimli jaǵımlı, júrekti gózzallıqqa tolıqtıratuǵın sezimler payda boladı. Bunday sezimlerdiń jıyındısına estetikada gózzallıq kategoriyası (nızamı) dep ataydı. Gózzallıq nızamı tiykarında jaratılǵan kórkem obraz adamda súysiniw, unatıw, sulıw sezimlerdi oyatadı. Mısalı, Ájiniyazdıń sadıq, hadal muhabbat iyesi bolǵan lirikalıq qaharmanınıń obrazi kewilde gózzal sezimler oyatadı. Al, epikalıq shıǵarmalarda qaharmanlardıń insanıyılıq,

watan súyiwshilik is-háreketleri, xarakterleri adamda súyiwshilik, gózzallıq sezimlerin oyatadı. Mısalı, Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanında Gúlim óz atasına mehriban, qayırqom, wóz basınıń erkinligi, hújdanınıń tazalıǵı ushın qorıqpastan gúresedi. Onıń is-háreketleri oqıwshıda súysiniw sezimlerin oyatadı. Demek, Gúlim obrazı hám soǵan usaǵan obrazlar gózzallıq nızamları tiykarında jaratılǵan bolıp esaplanadı.

Sonıń menen birge ayırım shıǵarmalardı oqıǵanda kóterińki, tolqınlanıw, súysiniw, maqtanış sezimlerin keshiriw múmkin. Bunday estetikalıq sezimlerdi kóterińkilik kategoriyası (nızamı) dep ataydı. Mısalı, Ájiniyazdıń «Ellerim bardı», «Bardur» usaǵan maqtaw-táriyip qosıqları, mámleketlik gimnler kóterińkilik nızamları tiykarında jazıladı.

Olarda shayıw wóz elin, xalqın, Watanın, jer-suwın kóterińki hám tolqınlanıw, úlken maqtanış sezimleri menen jırlaydı. Gez kelgen waqıya yamasa jámiyetlik qubılıs kóterińkilik nızamları menen jırlana bermeydi. «Kúndelikli ápiwayı turmıs shegarasına sıymaytuǵın úlken jámiyetlik waqıyalar, qubılıslar, qatardaǵı adamnıń is-háreketi ólshemlerinen ádewir asıp ketetuǵın qaharmanlıq isleri kórkem ádebiyatta kóterińki súwretlewdiń nıshanası bola aladı. Kóterińki súwretlewler oqıwshını tolqınlandırıp, sulıw, kóterińki sezimlerdi oyata aladı».

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Axmetov S., Sultanov K. Ádebiyattanıw. Nókis. “Qaraqalpaqstan”, 1987.
2. Axmetov S. Qaraqalpaq sovet poeziyası. Nókis, Qaraqalpaqstan, 1988.
3. Bahadırova S. Roman hám dáwir, Nókis “Qaraqalpaqstan”, 1978.
4. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı, Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1979

